

REGINA JAKUBĖNAS

Uniwersytet Wileński
regina.zorro@gmail.com

Reklama podręczników szkolnych i akademickich na łamach prasy litewskiej II połowy XVIII wieku

Słowa kluczowe: Wilno, XVIII wiek, podręczniki, księgarstwo, prasa, „Gazety Wileńskie”.

Key words: Vilnius, 18th century, bookselling, school books, press, „Gazety Wilenskie”.

Rola prasy Wielkiego Księstwa Litewskiego w rozpowszechnianiu informacji o produkcji wydawniczej w II połowie XVIII wieku jest niezwykle istotna. W tym okresie ukazywało się kilka tytułów prasowych, które były wydawane przez jezuitów w drukarni akademickiej w Wilnie¹. Już pierwsze pismo periodyczne – „Kurier Litewski” – zaczęło zamieszczać ogłoszenia księgarsko-wydawnicze. Najwięcej tego typu ogłoszeń znajdziemy natomiast w „Gazetach Wileńskich”. Periodyk ten – wraz ze swoim „Suplementem” – najdłużej ze wszystkich pism utrzymywał się na rynku litewskim. Stanowi on zatem istotne źródło w badaniach nad promocją książki w prasie. „Gazety” wychodziły 52 razy w roku, a mianowicie raz w tygodniu ukazywały się „Gazety Wileńskie” i raz w tygodniu „Suplement do Gazet Wileńskich”, czyli w sumie 104 odrębne numery pisma. Zarówno „Gazety”, jak i „Suple-

¹ „Kurier Litewski” (1760–1763) publikował różnorodne wiadomości z kraju i z zagranicy. „Wiadomości Literackie” (1760–1763) – pismo na wzór naukowego – miały charakter odmienny od pozostałych gazet i nie pisały o aktualnościach życia codziennego. „Wiadomości Uprzywilejowane” („Wiadomości Cudzoziemskie”) (1760–1764) zamieszczały wyłącznie informacje z zagranicy. „Suplement do Gazet Wileńskich” (1761–1792) częściej publikował wiadomości z zagranicy, ale czasami też informacje o charakterze lokalnym. „Gazety Wileńskie” (1764–1792) zawierały wiadomości z kraju i z zagranicy, zamieszczano w nich sporo informacji z życia lokalnego. „Addytament do Gazet Wileńskich” ukazywał się tylko na specjalne okazje.

menty” do nich zamieszczały obwieszczenia wydawniczo-księgarskie. Ogłoszenia te drukowano zazwyczaj kursywą na ostatniej stronie. Anonse były obecne prawie w każdym numerze, więc w zasadzie raz w tygodniu, a niekiedy dwa razy, czytelnik otrzymywał informacje o nowych publikacjach – zarówno wydanych w Wilnie (głównie w drukarni akademickiej i pijarskiej), jak i w innych drukarniach Rzeczypospolitej, zwłaszcza w oficynach warszawskich. Ogłoszenia te mają istotne znaczenie w badaniach nad bibliografią Rzeczypospolitej, gdyż nie tylko informują o nowych, czasami niezarejestrowanych w innych źródłach publikacjach, ale są też pomocne w ustaleniu adresów wydawniczych i dat wydania druków – w niektórych przypadkach nawet miesięcznych czy dziennych².

Sporą część tych anonsów stanowiły reklamy podręczników, książek pomocniczych, dykcjonarzy. Nie sposób prześledzić wszystkich ogłoszeń prasowych ze względu na brak kompletu gazet. Warto zaznaczyć, że drukarnia akademicka jako jedna z pierwszych zaczęła wysyłać swoje ogłoszenia drukarskie do Warszawy oraz najdłużej, poza takimi miastami jak Gdańsk i Toruń, wykorzystywała prasę lokalną do informowania o ukazywaniu się na rynku produkcji własnej³. Drukarnia akademicka w Wilnie zajmowała się nie tylko wydawaniem, ale i dystrybucją książek własnych oraz sprowadzanych z innych oficyn Rzeczypospolitej. Ogłoszenia wydawniczo-księgarskie pokazują, że funkcjonowała stała wymiana produkcji wydawniczej między tymi ośrodkami. Odbывała się współpraca między wydawcami i redaktorami gazet warszawskich i wileńskich. Sporo informacji na temat wymiany produkcji wydawniczej zawiera korespondencja zarządcy drukarni akademickiej oraz wieloletniego wydawcy gazet, ks. Marcina Poczubuta-

² D. Hombek, *Gazety i czasopisma polskie XVIII wieku jako źródło do badań kultury książki. Przegląd zagadnień* [w:] *Ludzie i książki. Studia i szkice bibliologiczno-biograficzne. Księga pamiątkowa dedykowana Profesor Hannie Tadeusiewicz* pod red. E. Andrysiak, Łódź 2011, s. 219. W opracowaniu artykułu wzorowałam się na publikacji S. Grzeszczuka i D. Hombek *Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. Źródła* pod red. Z. Golińskiego, t. 1, cz. 1–2: *Gazeta Warszawska 1774–1785*, Wrocław 1992; t. 2: *Gazeta Warszawska 1786–1792*, Kraków 1995; t. 3: *Gazeta Warszawska 1793–1800. Aneks 1774–1793*, Kraków 1996.

³ Z. Staniszewski, J. Szczepanec, *Ogłoszenia prasowe jako źródło wiedzy o książce w Polsce wieku XVIII*, „Ze Skarbcza Kultury. Biuletyn informacyjny Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Biblioteki Polskiej Akademii Nauk” 1960, z. 1, s. 168.

-Odlanickiego. Niniejszy artykuł dotyczy tylko jednego z aspektów takiej wymiany – reklamy drukarskiej książek służących do nauki, wszelkiego rodzaju podręczników, książek pomocniczych oraz wydań encyklopedycznych, co nie ukazuje całościowego obrazu zjawiska.

O współpracy i wymianie podręczników pomiędzy drukarnią akademicką w Wilnie a placówkami zajmującymi się edukacją świadczy list ks. Jana Chevaliera do ks. Poczobuta, w którym składa on sprawozdanie o rozprowadzonych książkach:

Tak z gramatykami francuską i niemiecką odebrałem we czwartek. Przyjął je x. Jakukiewicz w tejże cenie w jakiej tu przysłał, i ma wkrótce pieniądze za nie wrócić. Poprosił mnie tenże x. Jakukiewicz, żeby mu sprowadzić z drukarni wileńskiej po jednym egzemplarzu wszystkich książeczek, które się do szkół na prelekcje zdać mogą, jakie są: *Listy* Cycerona na 3 klasy, *Oracyje* tegoż, *Elegie* Owidiusza, chce on je prezentować x-ciu Adamowi, żeby były przepisane dla szkół departamentu jego. Bo księgi nowe elementarne Bóg wie, kiedy będą, a tym czasem Szkoły Departamentu jego drogi liczne, bo do 7 000 studentów zawierają, niedostatek duży cierpią profesorowie ksiąg niemający, ustawicznie mu dokuczają skarżąc się na ten niedostatek. Przyłączam bilet do mnie Grelle, w którym prosi znowu o 100 gramatyk niemieckich na kommutację. Chciejcie je przysłać przez okazję⁴.

Książd Jan Chevalier (Chevalier de Beaulieu, 1732–1780) załatwiał prenumeratę pism zagranicznych na Litwę oraz pośredniczył w nawiązaniu kontaktów z innymi drukarzami i wydawcami z Warszawy. W obfitej korespondencji Chevalier omawiał z Poczobutem szczegóły wymiany produkcji wydawniczej między Warszawą a Wilnem, a także szereg spraw związanych z działalnością drukarni akademickiej w Wilnie oraz kwestie, które ogólnie można by określić jako rodzaj komunikacji naukowej. Chevalier przebywał w Warszawie na zaproszenie Joachima Chreptowicza jako wychowawca jego synów, a jednocześnie do pomocy w podlegającym Chreptowiczowi Departamencie Szkół na Litwie. Będąc w Warszawie, utrzymywał ścisły kontakt listowny z Poczobutem i ks. Andrzejem Strzecim. Przesyłał gazety zagraniczne do Wilna. Pozostawał w przyjacielskich stosunkach z Janem Chrzycielem Albertrandim, Karolem Wyrwiczem i Adamem Naruszewiczem⁵.

⁴ *Listy J. Chevaliera do M. Poczobuta z Warszawy dn. 1 (6) lutego 1775 r.*, rkps Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. F16-5.

⁵ L. Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 4: *Odrodzenie Akademii Wileńskiej 1730–1773*, Rzym 1990, s. 112.

Drukarnia akademicka w Wilnie

W Wilnie w II połowie XVIII wieku, w odróżnieniu od Warszawy i innych większych ośrodków, nie istniały drukarnie mieszczańskie, a najwięcej produkcji wydawniczej dostarczały trzy drukarnie zakonne: jezuicka drukarnia akademicka, drukarnia pijarów założona przez ks. Macieja Dogiela w 1754 roku⁶ i drukarnia bazylianów działająca od 1628 roku⁷. Wileńska drukarnia akademicka funkcjonowała od 1575 roku. W latach 1781–1795 występowała pod nazwą Drukarni Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego, w latach 1796–1803 – Drukarni Szkoły Głównej Wileńskiej. W anonsach prasowych w poszczególnych latach używano różnych nazw w stosunku do oficyny jezuickiej, np. w ogłoszeniu pisano, że pozycje „wydano”, „ukazały się”, „wyszły spod prasy”: „w Drukarni Akademickiej Wileńskiej Soc. J.”⁸, „w Wilnie w Drukarni Akademickiej”, „w Królewskiej Drukarni Akademickiej”⁹, „w Drukarni tutejszej J. K. Mci przy Akademii Wileńskiej”¹⁰, „w Drukarni tutejszej Akademickiej”¹¹. W 1782 roku używano jeszcze nazwy „Drukarnia J. K. Mci Akademicka Wileńska”. Drukarnią zarządzali jezuici aż do kasaty zakonu w 1773 roku.

Drukarnia akademicka prowadziła rozległą działalność wydawniczą. Oprócz podręczników szkolnych i akademickich wydawała kalendarze, prasę periodyczną, poradniki, słowniki, encyklopedie, utwory literackie, dzieła religijne, pisma publicystyczne, druki urzędowe, okolicznościowe i inne. Irena Petrauskienė uważa, że ogółem na początku

⁶ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII w.* pod red. A. Kaweckiej-Gryczowej, K. Korotajowej, W. Krajewskiego, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, Wrocław 1959, s. 196–203.

⁷ Więcej na temat działalności drukarni bazylianów w Wilnie zob. I. Kažuro, *Vilniaus bazilijonų spaustuovės (1628–1845) veiklos organizavimas*, „Knygotyra” 2017, nr 69, s. 7–41.

⁸ „Kurier Litewski” 1762, nr 42 [15 października]. Wszystkie obwieszczenia księgarskie publikowano na ostatniej stronie pisma. W kolejnych przypisach tytuł oznaczam skrótem „KL”.

⁹ „Gazety Wileńskie” 1777, nr 15 [12 kwietnia]. Zarówno w „Gazetach”, jak i „Suplementach” do nich ogłoszenia księgarskie pojawiały się każdorazowo na ostatniej stronie numeru. W kolejnych przypisach tytuł periodyku oznaczam skrótem „GW”.

¹⁰ GW 1781, nr 51 [29 grudnia].

¹¹ „Suplement do Gazet Wileńskich” 1787, nr 31 [4 sierpnia].

XVIII wieku drukarnia wydawała średnio od 5 do 18 tytułów, zaś od 1736 roku ukazywało się od 14 do 53 pozycji rocznie¹². Na wzrost liczby wydawanych druków miały wpływ zmiany w funkcjonowaniu Akademii Wileńskiej oraz w życiu społecznym kraju. Drukarnia wydawała także katalogi książek. Jednym z nich był *Catalogus librorum in Typographia S. R. M. Academ. Viln. S. J. prostantium ab anno 1765*, do którego włączone zostały nie tylko książki wydane w drukarni akademickiej, lecz i te, którymi drukarnia handlowała. Spis obejmował książki w języku łacińskim i polskim. Na liście wskazany został format, lecz nie podano ceny, z katalogu nie da się ustalić ani miejsca, ani czasu wydania książek¹³.

W Archiwum Marcina Poczobuta znajduje się *Regestr książek wysprzedanych z drukarni i ekspensy teje drukarni z lat 1775–1782*¹⁴. Pozwala on spojrzeć na działalność gospodarczą prowadzoną przez drukarnię akademicką w Wilnie. Część jej zasobów przejął w 1775 roku podskarbi nadworny litewski Antoni Tyzenhauz i przeniósł do Grodna, gdzie uruchomił Drukarnię Jego Królewskiej Mości, która tłoczyła pisma naukowe, urzędowe i inne w językach polskim, francuskim, niemieckim i łacińskim. Po śmierci Tyzenhauza (1785) zakład stał się własnością Komisji Edukacji Narodowej, która oddawała go w dzierżawę grodzieńskim ekszejzutom. Drukarnia działała do końca XVIII wieku¹⁵.

Forma reklamy: ogłoszenie księgarsko-wydawnicze

Anonse drukarskie były jedną z pierwszych form promocji prasowej. Obok reklamy książek publikowano tylko nieliczne ogłoszenia o usługach lekarskich, guwernerskich czy o zbiegłych służących¹⁶.

¹² I. Petrauskienė, *Vilniaus akademijos spaustuė (1575–1773)*, Vilnius 1976, s. 41.

¹³ Tamże.

¹⁴ *Regestr książek wysprzedanych z drukarni i ekspensy teje drukarni z lat 1775–1782*, rkps Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. F2-DC64, k. 153.

¹⁵ J. Szczepaniec, *Drukarstwo–księgarstwo* [w:] *Słownik literatury polskiego Oświecenia* pod red. T. Kostkiewiczowej, Wrocław 1996, s. 78.

¹⁶ Ogłoszenia o usługach lekarskich zazwyczaj dotyczyły cudzoziemców przybyłych do Wilna. Por. np. GW 1768, nr 18 [30 kwietnia]; „Suplement do GW” 1787, nr 49 [8 grudnia].

Równie rzadko publikowano ogłoszenia o pracy i specjalistach poszukujących posady; takie anonse były zazwyczaj zamawiane przez przybyłych do Wilna cudzoziemców¹⁷. Z innych sporadycznie występujących anonsów napotykamy ogłoszenia o cenach poszczególnych towarów: wosku, kawy, miodu, soli, śledzi¹⁸, zboża¹⁹ i innych. Podane w prasie ceny na poszczególne towary są ważnym źródłem pomocnym w ustaleniu wysokości cen produkcji wydawniczej na tle cen innych towarów.

W jednym ogłoszeniu zamieszczano zazwyczaj reklamę kilku druków, zdarzało się też, że tylko jednego. Oprócz tytułu książki, a czasami też i nazwiska autora, anonse zawierały informacje o jej cenie, typie oprawy, warunkach nabycia, rodzaju papieru, oficynie, która ją wydała. W reklamach produkcji innych oficyn nie zawsze podawano nazwę drukarni. Zdarzało się, że ograniczano się do wskazania, w jakim mieście była wydana książka, na przykład „w Warszawie”, „w Supraślu”. Krótki opis książki jako towaru również miał zachęcić do jej nabycia. Charakterystycznym zjawiskiem występującym w ogłoszeniach w prasie wileńskiej jest pominięcie objętości, to znaczy liczby stron, podobnie jak w ogłoszeniach publikowanych w „Gazecie Warszawskiej”.

Tytuł był podstawowym czynnikiem identyfikacyjnym, informującym o charakterze i zawartości dzieła. Czasem pojawiało się w nim określenie gatunkowe. W ogłoszeniach rzadko występowało nazwisko autora, książka oddzielona była niejako od twórcy. To właśnie tytuł – często bardzo rozbudowany i obszerny – miał zapowiadać tematykę dzieła. Było to pomocne czytelnikowi poszukującemu książek z określonej dziedziny, a nie jakiegoś konkretnego pisarza. W ogłoszeniach księgarskich umieszczano zazwyczaj krótkie komentarze zachęcające do kupna, jednak zdarzały się i bardziej rozbudowane formy zachęty, jak na przykład: „W Drukarni Akademickiej Wileńskiej Soc. J. wyszła

¹⁷ Por. np. „Suplement do GW” 1786, nr 46 [18 listopada].

¹⁸ „Suplement do GW” 1762, nr 50 [11 grudnia] podawał m.in. ceny następujących towarów: „wosku kamień Tal: 10, miodu miednica, Tal 5, kawy około Tynf 6, śledzi beczka Talar 7, Soli beczka Tal: 4”.

¹⁹ GW 1785, nr 14 [2 kwietnia] podawały, że cena zboża w Wilnie na miarę gospodarską wynosiła: „Żyta beczka – ŻŁ 436; Pszenicy beczka – ŻŁ 68; Jęczmienia beczka – ŻŁ 28”.

Gramatyka niemiecka z przyłączeniem wokabuł, rozmów, bajek, listów i pacierza, polskim językiem wszelką naukę dająca, tak łąco i wygodnie ułożona, iż się każdy bez trudności może tego języka nauczyć²⁰. Redaktor wskazywał na zalety książki, pożyteczność dzieła²¹ czy popularność autora, jak to było w przypadku anonisu gramatyki niemieckiej Johanna Christopha Gottscheda²². Ewentualnie redaktor nawiązywał do tego, że książka ukazała się „na żądanie” czytelników²³. W przypadku *Kazań Jubileuszowych* popularnego wówczas kaznodziei ks. Michała Karpowicza autor anonisu zaznaczył, że są one „żądane a Publico” i „znajdują się w Królewskiej Drukarni Akademickiej do satysfakcji żądających”²⁴.

Podręczniki

Anonse wydawnicze różnorodnych podręczników szkolnych i akademickich: gramatyk, geografii, historii, medycyny, geometrii, algebry, poradników rolniczych i gospodarskich, słowników, dzieł autorów starożytnych i innych stanowią jedną z liczniejszych grup ogłoszeń drukarskich. Podręczniki te były przeznaczone nie tylko dla odbiorców ze środowiska akademickiego i szkolnego. Studenci nie stanowili jedynej grupy potencjalnych i stałych czytelników gazet, byli wśród nich przede wszystkim nauczyciele akademicy, magnaci, mieszczenie oraz średnia szlachta. Czasami w ogłoszeniach wskazywano odbiorcę lub

²⁰ KL 1762, nr 42 [15 października].

²¹ Jak w przypadku reklamy książki K. Wyrwicza SJ: „*Abregé raisonne de l'Histoire universelle*, która wszystkim uczącym się języka francuskiego i historii, a mianowicie młodym Kawalerom i Damom może być pożyteczna” (GW 1766, nr 10 [8 marca]).

²² „*Gramatyka niemiecka* z reguł najslawniejszego tych wieków Autora Gotscheda wyjęta. Cena jej Żł I. Gro 10 in crudo” („Suplement do GW” 1771, nr 34 [24 sierpnia]).

²³ „W Drukarni Akad. wyszły z pod prasy żądane a Publico Kazania Jmci X. Kalińskiego podczas przeszłego Jubileuszu z powszechną zaletą w różnych kościołach przez niego mówione” („Suplement do GW” 1777, nr 30 [4 października]).

²⁴ „Żądane a Publico *Kazania Jubiliuszowe* J.X. Karpowicza, wyszły z druku za aprobatą J.O. Xcia Tutejszego Pasterza, które z Tomikiem oraz pierwszym tegoż Autora *Kazań Drukowanych* w Warszawie, znajdują się w Królewskiej Drukarni Akademickiej do satysfakcji żądających” (GW 1777, nr 15 [12 kwietnia]).

grono odbiorców, dla których była przeznaczona książka, na przykład „dla szkół”, „dla młodzi akademickiej”. W anonsie informowano czytelników, w jakim języku jest napisana lub też z jakiego języka została przełożona na polski. Oferta wydawanych podręczników była bardzo bogata i różnorodna. W anonsach reklamowano najnowsze opracowania lub przedruki popularnych książek, zaś po kasacie zakonu jezuitów podręczniki wydane pod auspicjami Komisji Edukacji Narodowej oraz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, istniejącego od 1775 roku i będącego niejako kontynuatorem działalności KEN.

Gramatyki i dykjonarze

W ofercie podręcznikowej dość liczną grupę stanowiły gramatyki oraz wszelkiego rodzaju słowniki. Już w pierwszych latach ukazywania się „Kuriera Litewskiego” opublikowano anons dzieła Franciszka Pomeya (1618–1673). Karol Estreicher notuje tylko późniejszą edycję tego słownika, wydaną w Nieświeżu²⁵. Nie wiemy, co w poniższym przypadku oznacza „przedrukowano” – czy chodzi redaktorowi o reedycję, czy też o inną formę wydania:

W Drukarni Akademii Wil. Soc. Jesu przedrukowano: [...] 3) *Vocabula ex Indiculo Universali R. P. Francisci Pomej Societatis Jesu et ex Tyrocino Latinae Lingue Petri Apherdiani alijq̃ collecta*, z tłumaczeniami polskimi: *Księgi uczącym się Łaciny wiele pomocne*²⁶.

Drukarnia akademicka w 1762 roku wydała podręcznik Johanna Christopha Gottscheda. Konstancja Čepienė i Irena Petrauskienė zarejestrowały to wydanie w swojej bibliografii²⁷. Tytuł podany w anonsie nieco odbiegał od tytułu wydania, brzmiał następująco:

²⁵ Karol Estreicher (*Bibliografia polska*, t. 24, Kraków 1912, s. 472–473) notuje tylko późniejsze wydania, tj. od 1773 roku.

²⁶ „Suplement do GW” 1761, nr 9 [28 lutego]. Liczba po wielokropku w nawiasie kwadratowym oznacza kolejność pozycji reklamowanej w ogłoszeniu.

²⁷ K. Čepienė, I. Petrauskienė, *Vilniaus akademijos spaustuvs leidiniai 1576–1805. Bibliografija*, Vilnius 1979, s. 255 (poz. 1669): „Gramatyka niemiecka dla wygody uczących się z łacińskiego na polski język wyłożona z przydatkiem wokabuł, rozmów, bajek i listów, Wilno. Druk J.K.M. Akad. S.I. 1762, [2], 174 s. Z winj.”.

W Drukarni Akademickiej Wileńskiej Soc. J. wyszła *Gramatyka niemiecka z przyłączeniem wokabuł, rozmów, bajek, listów i pacierza, polskim językiem wszelką naukę dająca*, tak łącznie i wygodnie ułożona, iż się każdy bez trudności może tego języka nauczyć²⁸.

Čepienė i Petrauskienė zanotowały ogółem pięć edycji gramatyki Gottscheda, które wyszły spod pras drukarni akademickiej. Kolejne wydania ukazały się w latach 1774, 1777, 1783 i 1791²⁹. Anons wydania z 1771 roku był bardziej lakoniczny, ale podkreślono w nim popularność autora:

Wyszła z Drukarni Akademickiej *Gramatyka niemiecka* z reguł najślawniejszego tych wieków autora Gottscheda wyjęta. Cena jej Żł 1. Gro 10 in crudo³⁰.

Ten cieszący się popularnością podręcznik był wielokrotnie wydawany w największych oficynach Warszawy, Lwowa oraz Wilna³¹. Idee Gottscheda wywarły wpływ na poglądy i niektóre poczynania Wawrzyńca Krzysztofa Mitzlera de Kolof, który prowadził z nim ożywioną korespondencję³².

Popularyzowaniu wiedzy empirycznej służyły wydania o charakterze encyklopedycznym i uczonym. Liczba takich druków i anonsów rosła. *Dictionnaire* (albo „dykjonarze” rozpowszechniane w Polsce) – obszerne, wielotomowe opracowania encyklopedyczne znane były od XVII wieku i bardzo często wznawiane tak w Anglii, jak i we Francji. Obejmowały opracowania zarówno jednozakresowe, wyspecjalizowane, jak i o charakterze ogólnym³³. W 1785 roku „Suplement do Gazet Wileńskich” opublikował ogłoszenie o możliwości nabycia w drukarni akademickiej *Słownika mitologicznego, czyli Historii bogów bajecznej...*

²⁸ KL 1762, nr 42 [15 października].

²⁹ K. Čepienė, I. Petrauskienė, *Vilniaus akademijos...*, s. 255–256 (poz. 1670–1673). Kolejne wydania liczyły więcej stron, edycja z 1791 roku miała ich już 298.

³⁰ „Suplement do GW” 1771, nr 34 [24 sierpnia].

³¹ Zob. Gottsched Jan Krzysztof [w:] K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 17, Kraków 1899, s. 294.

³² J. Kurkowski, *Warszawskie czasopisma uczone doby Augusta III*, Warszawa 1994, s. 238.

³³ Z. Goliński, *Encyklopedie-słowniki* [w:] *Słownik literatury polskiego Oświecenia...*, s. 99–100.

Pierre'a Chomprégo w przekładzie pijara ks. Dominika Szybińskiego. Zapewne reklamowano wówczas wydanie Michała Grölla z 1784 roku:

W Drukarni J. K. Jmci Akademii Wileńskiej, znajdują się księgi następujące: 1) *Słownik Mitologiczny czyli Historia bogów bajeczna przez abecadło rozporządzona służąca do zrozumienia wierszopisów, ksiąg dawnych sztuk malarskich i snycerskich, ozdób pałacowych, ogrodowych, teatralnych, nagrobków, numismatów, allegorycznych dyskursów, conceptów etc. z francuskiego [...]*³⁴.

Słownik był łatwo dostępny dla każdego czytelnika, gdyż był napisany prostym językiem z użyciem spolszczonej terminologii³⁵.

Reklamowano także *Sztukę pisania* autorstwa ks. Szybińskiego – tłumacza wymienionego powyżej *Słownika mitologicznego*. Prawdopodobnie było to wydanie z 1784 roku, choć redaktorzy nie podali ani miejsca, ani daty wydania:

*Sztuka pisania w trzech rozdziałach wyjęta z Encyklopedii i pożytecznymi przydatkami pomnożona*³⁶.

Książka ta miała charakter encyklopedyczny; w sposób charakterystyczny dla encyklopedii wyjaśniała, czym jest pisanie, przedstawiała rozmaite sposoby pisania, podając przy tym niektóre jego wzorce u różnych narodów. Autor w takich rozdziałach jak: *O ułożeniu ciała do pisania, O trzymaniu pióra, O ułożeniu ciała do pisania przyzwoitego młodym panienkom, O wyobrażeniu ręki trzymającej pióra, O naginaniu i wyciąganiu palców, O kształcie i ruchu, jaki powinna zachować ręka w pisaniu, O abecadłach* oraz w innych podaje szczegółowe rady dotyczące techniki pisania.

W 1787 roku ukazał się w Kaliszu, w Drukarni Prymasa Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, *Słownik Polski Łaciński ze skarbu x. Knapiusza* autorstwa Grzegorza Knapskiego (Cnapiusa) (1564–1639). W tymże

³⁴ „Suplement do GW” 1785, nr 12 [19 marca].

³⁵ Tamże, s. 103.

³⁶ „Suplement do GW” 1785, nr 29 [16 lipca]. Chodzi zapewne o wydanie: *Sztuka pisania w trzech rozdziałach, wyjęta z Encyklopedii i pożytecznymi przydatkami pomnożona*, Warszawa 1781. Wyd. nast.: Warszawa 1784. Por. Szybiński Dominik Aleksander Gabriel (1730–1799) [w:] *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 6: Oświecenie. Hasła osobowe P–Ż, addenda A–O*, oprac. E. Aleksandrowska z zespołem, red. tomu do r. 1958 T. Mikulski, Warszawa 1970, s. 274.

roku opublikowano jego anons w „Suplemencie do Gazet Wileńskich”. Kolejnym podręcznikiem reklamowanym w tym samym numerze gazety było wydane w 1782 roku u Michała Grölla dzieło nieznanego autora *Gramatyka, albo krótki i łatwy sposób nauczania się języka włoskiego*, które, jak uważa Elżbieta Jamrozik, stanowi adaptację *Le Maître italien* Giovanniego Veneroniego, a w każdym razie powieliła jego układ i zakres³⁷. Podręcznik zawiera krótki słownik, który – podobnie jak rozmowy i historyjki – stanowi rozszerzenie części czysto gramatycznej podręcznika w kierunku komunikacji praktycznej:

W teŹe drukarni znajdujĄ się księgi następujĄce: [...] 2) *Słownik Polski Łaciński ze skarbu x. Knapiusza wybrany niektórymi słowy, nad to słów i imion rodzajami i odmianami pomnoŹony, i na trzy tomy podzielony*. [...] 4) *Gramatyka albo krótki i łatwy sposób nauczania się języka włoskiego*³⁸.

Historia naturalna, geografia i kompendia geograficzne

Lata sześćdziesiąte XVIII wieku obfitowały w edycje podręczników geografii i kompendiów geograficznych³⁹. Był to skutek usamodzielnienia się poszczególnych dyscyplin naukowych, w tym geografii. Wraz z nauczaniem geografii jako odrębnej dyscypliny naukowej w XVIII wieku zaczęto drukować polskie dzieła z zakresu historii naturalnej i szeroko rozumianego przyrodoznawstwa, jak na przykład wydane po raz pierwszy w 1721 roku dzieło jezuitę Gabriela Rzączyńskiego (1664–1737) *Historia naturalis curiosa Regni Poloniae*⁴⁰. Spotykamy się z zapowiedzią publikacji jego polskiego tłumaczenia na łamach „Wiadomości Literackich” – pisma o ambicjach naukowych:

³⁷ E. Jamrozik, *Zarys historii nauczania języka włoskiego w Polsce*, „Języki Obce w Szkole” 2014, nr 3, s. 26.

³⁸ „Suplement do GW” 1787, nr 42 [20 października].

³⁹ F. Wolański, *Podręczniki i kompendia geograficzne w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i ich autorzy w procesie modernizacji [w:] Społeczne i kulturowe uwarunkowania edukacji Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Materiały z badań, część pierwsza* pod red. K. Puchowskiego, wstęp i oprac. J. Orzeł, Warszawa 2017, s. 43–53.

⁴⁰ Tamże, s. 47.

N. B. Na Rok przyszedł za materyją „Gazet Literackich” będzie tłumaczona *Historia naturalna* ciekawa księdza Rzączyńskiego Jezuitę: Dla czego uprasza Drukarnia aby gdy co kto podobnego w swym kraju gdzie mieszka, a wiadomości godnego postrzeże, raczył dowodnie opisać i oznajmić; lub też w omyłkach przestrzec, częścią z miłości prawdy, częścią dla honoru, [?] kraju, częścią dla dobra powszechnego⁴¹.

Wiadoma jest książka x. Rzączyńskiego S. J. o historii fizycznej Królestwa Polskiego. Ale drugi tom pod tytułem *Auctuarium* jest dziwnie rzadki⁴².

Rzączyński jako pierwszy podjął próbę opisu przyrody Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego jako całości⁴³. Pełny tytuł tego dzieła brzmiał: *Auctuarium Historiae naturalis Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae Annexarumque Provinciarum in puncta XII. Ex scriptoribus probatis, servatâ primigeniâ eorum phrasi in lotis plurimis, ex M.SS. variis, testibus oculatis, ex revelationibus fide dignis, experimentis. Desumptum. Opus posthumum P. Gabrielis Rzączyński, Soc. Jesu, Imprimatur Gedani 1742*. W przekładzie na polski miał formę: *Uzupełnienie Historii naturalnej Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i krajów przyłączonych w XII punktach, czerpane z wiarogodnych pisarzy z przytoczeniem w wielu miejscach ich zdania, z różnych rękopisów, od naocznych świadków, z podań wiarogodnych i doświadczeń. Dzieło pośmiertne ojca Gabriela Rzączyńskiego T. J.*⁴⁴

Po roku w prasie wileńskiej pojawił się anons jednej z niezbyt licznych edycji podręcznika geografii napisanego w dość nietypowy sposób i wydanego w oficynie pijarskiej w Wilnie:

Wyszła z druku JJ. XX. Pijarów *Geografia polskim wierszem napisana, a dla zupełniejszej uczących się wiadomości notami historycznymi obficie objaśniona z przydatkiem epoch historii świętej, politycznej uniwersalnej i narodowej*, z których Książę Jmć Dominik Bernardyn Radziwiłł Starościc rzeczycki Porucznik Regimentu Konnego buławy W. W. X. Lit. z innymi Kawalerami edukującymi się w Coll. Nob. tutejszym Scholarum Piarum w przytomności dystygnowanych Gości dawszy dowód dnia 23 kwietnia w powinszowaniu Imienin Xiążęciu Jmci Albrychtowi Ojcu swemu tę książkę ofiarował⁴⁵.

⁴¹ „Wiadomości Literackie” 1762, nr 12 [25 grudnia].

⁴² GW 1765, nr 3 [18 stycznia].

⁴³ Z. Fedorowicz, *Fauna Polski w dziełach ojca Gabriela Rzączyńskiego TJ (1664–1737)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 5.

⁴⁴ Tamże, s. 12.

⁴⁵ GW 1766, nr 17 [26 kwietnia].

Już w anonsie autor ogłoszenia nawiązuje do popisu, który miał miejsce w związku z imieninami księcia Albrychta Radziwiłła⁴⁶. Podręcznik ten zasługuje na uwagę ze względu na sposób podania wiadomości geograficznych wierszem. Wyszedł pod tytułem *Geografia polskim wierszem ku łatwemu spamiętaniu zebrana a ku politycznej wiadomości J. O. J. W. Ich. Mcw. Panów Kawalerów Collegi Nobilium szkół pobożnych wileńskich notami objaśniona*. W podręczniku zostały przedstawione różnorodne kraje i narody. O granicach Polski autor pisze w następujący sposób:

Ojczystego Narodu rzecz w krótkie wykłady
Biorąc, wyrażać pragnę bez żadnej przysady,
Jak obszerność złączonych prowincji spólną,
Tak województw, powiatów w sprawach radę wolną.
Granice tym od Wschodu Moskal, Tatar srogi,
Na zachód z Śląskiem, Sas, Prus opatrzyli drogi,
Od Południa Wołoszyn, Siedmiogród z Węgry,
Na Północ Moskiewskimi kończą Inflantami⁴⁷.

W 1768 roku ukazał się anons wydanej w dwóch tomach książki autorstwa znanego geografa, historyka, publicysty i kaznodziei, Karola Wyrwicza⁴⁸, w której zastosował on systematyzację geografii, dzieląc ją

⁴⁶ Podręcznik zawiera dedykację: „Jaśnie Oświeconemu Książęciu Jmci Albrychtowi Radziwiłłowi Sądowemu powiatu Reczyck. Staroście, Świętego Huberta Kawalerowi, Ojcu Dobrodziejowi na dowód synowskich obowiązków publicznym *experimentem* okazana zabawa. W powinszowaniu imienia festynu Patrona S. złożona Miesiąca Kwietnia 24. Dnia w Roku 1766”.

⁴⁷ W. Jasieński, *Geografia polskim wierszem ku łatwemu spamiętaniu zebrana a ku politycznej wiadomości J. O. J. W. Ich. Mcw. Panów Kawalerów Collegi Nobilium szkół pobożnych wileńskich notami objaśniona*, Wilno 1766, s. 32.

⁴⁸ Warto tu wspomnieć, że Karol Wyrwicz (1717–1793) był związany z Wilnem. Początkowo uczył się w szkołach jezuickich w Pińsku i Dyneburgu. W Wilnie odbył nowicjat (1734–1736). W latach 1737–1740 studiował tam filozofię i przez dwa lata był profesorem gramatyki. Od 1742 do 1746 studiował teologię w Akademii Wileńskiej, ale stopnia doktorskiego nie uzyskał. W 1745 roku otrzymał święcenia kapłańskie. Od 1751 przebywał w Dyneburgu jako nadworny kapelan kasztelana inflanckiego Jana Augusta Hylzena i wychowawca jego syna Józefa, co wywarło poważny wpływ na dalszą działalność Wyrwicza, gdyż w bogatej bibliotece Hylzenów pogłębił znajomość historii i geografii, dwukrotnie wyjeżdżał ze swym wychowankiem do Wiednia i Paryża, zwiedził Austrię, Niemcy, Holandię, Francję i Włochy, zapoznając się z poleceniami przełożonych ze stanem nauk w wyższych uczelniach zagranicznych. W 1757 powoła-

na naturalną, fizyczną, historyczną i kościelną według kryteriów zaczerpniętych z współczesnych mu ujęć naukowych⁴⁹. Było to pierwsze wydanie tytułu. Kolejne ukazały się w latach 1770, 1773, 1794⁵⁰.

W Drukarni Wileńskiej znajduje się *Geografia czasów teraźniejszych, albo opisanie naturalne i polityczne królestw, państw i stanów wszelakich, ich rządu, praw przez x. Karola Wyrwicza Soc. Jesu, rektora Collegii Nobil. Warszawsk. świeżo wydana. Cena in crudo złotych 6 i gr 15*⁵¹.

W 1790 roku gazety zamieściły reklamę wydanego w Połocku dzieła eksjezuity Franciszka Maczulskiego:

1) *Wiadomość geograficzna i statystyczna o stanie teraźniejszym Państwa Rosyjskiego* wydana przez x. Maczulskiego Żł 3. gr. 10⁵².

Autor na 192 stronach szczegółowo opisuje warunki geograficzne, klimatyczne, gospodarcze, ludność Rosji etc. *Wiadomość...* zawierała między innymi wykaz monarchów rosyjskich oraz tabelę odległości niektórych miast od Petersburga.

Matematyka, fizyka, logika

W Akademii Wileńskiej zmiany w nauczaniu przedmiotów ścisłych nastąpiły dość wcześnie, jeszcze przed reformami rozpoczętymi na wielką skalę przez Komisję Edukacji Narodowej. Wykłady w duchu

no go do Warszawy na stanowisko profesora etyki i historii Collegium Nobilium. Życiorys podają za: Wyrwicz Karol (1717–1793) [w:] *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 6: Oświecenie, cz. 1: hasła osobowe P–Ż, addenda A–O*, oprac. E. Aleksandrowska z zespołem, red. tomu do r. 1958 T. Mikulski, Warszawa 1970, s. 481–482.

⁴⁹ F. Wolański, *Podręczniki i kompendia...*, s. 49.

⁵⁰ Pierwsze wydanie w Drukarni J. K. M. i Rzeczypospolitej in Collegio Soc. Jesu. Por. Wyrwicz Karol [w:] K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 33, Kraków 1939, s. 453–455.

⁵¹ GW 1768, nr 30 [23 lipca].

⁵² „Suplement do GW” 1790, nr 8 [27 lutego]. W tymże roku książka ukazała się w Krakowie. K. Estreicher nie notuje tego wydania. Pełny tytuł: *Wiadomość geograficzna i statystyczna o stanie teraźniejszym Państwa rosyjskiego przez X. Franciszka Maczulskiego Ex-Jezuicę Nauk Wyzwolonych i Filozofii Doktora. Za pozwoleniem zwierzchności do druku podana. W Połocku w Uprzywilejowanej od Jej Imperatorskiej Msci Drukarni Colleg. Soc. Jesu. roku 1789.*

wolfianizmu odbywały się w Akademii Wileńskiej już w połowie XVIII wieku. Prowadzili je uczniowie zapalonego wolfianisty Josepha Steplinga – Tomasz Żebrowski, Jakub Nakcyanowicz i Marcin Poczubut⁵³. Nakcyanowicz wydał w drukarni akademickiej podręcznik *Praelectiones mathematicae ex Wolfianis elementis adornatae atque sic usui auditorium matheseos accomodatae. Pars I. Arithmeticae elementa* (Wilno 1759); *Pars Prior. Elementa Geometriae* (Wilno 1761). Autor odważył się wskazać podstawowe źródło – nauki przeciwnika jezuitów, protestanta Christiana Wolffa (1679–1754) – na okładce podręcznika⁵⁴.

Wiadomo, że w 1761 roku w drukarni akademickiej w Wilnie ukazało się dzieło *Praelectiones logicae ex probatis veterum recentiorumque; placitis conscriptae in usum Philosophiae auditorum...* Benedykta Dobszewicza⁵⁵. Jest duże prawdopodobieństwo, że w poniższym anonisie reklamowano dzieła obydwu autorów, oparte na programie Wolffa:

Z Drukarni tutejszej Akademii Soc. Jesu, jako nieco naprzód *Geometria*, tak tymi dniami tom I *Filozofii*, to jest *Logika* doskonałym cale ułożona porządkiem wyszła: kto by onych nabyć żądał, dostanie w sklepie tutejszej Drukarni⁵⁶.

Dobszewicz w swoich opracowaniach podawał dużo przykładów z nauk przyrodniczych. Reklamowano jeszcze jeden podręcznik arytmetyki, którego autora nie udało się zidentyfikować. Estreicher nie rejestruje tego wydania:

⁵³ I. Stasiewicz-Jasiukowa, *Recepcja poglądów Christiana Wolffa w środowiskach katolickich polskiego oświecenia*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 1998, z. 2, s. 57.

⁵⁴ I. Petrauskienė, *Vilniaus akademijos...*, s. 91. Ten podręcznik rejestrują K. Čepienė i I. Petrauskienė: K. Čepienė, I. Petrauskienė, *Vilniaus akademijos...*, s. 340 (poz. 2223). Tom I wydany w 1759 roku posiada dedykację Elżbiecie Ogińskiej-Puzyninie – fundatorce Obserwatorium Astronomicznego w Akademii Wileńskiej, zaś wydanie z 1761 roku – Mikołajowi Pocięjowi.

⁵⁵ *Praelectiones logicae ex probatis veterum recentiorumque; placitis conscriptae in usum Philosophiae auditorum a Benedicto Dobszewicz e Societate Jesu AA. LL. et Philosophiae Doctore ejusdemque Professore. Vilnae. Typis S. R. M. Academicis, Societatis Jesu. Anno 1761 in 8ce, k. 2, s. 575 i Index kart nlb 7. Por. K. Čepienė, I. Petrauskienė, *Vilniaus akademijos...*, s. 232 (poz. 1516); Dobszewicz *Benedictu S.J.* [w:] K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 15, Kraków 1897, s. 267.*

⁵⁶ „Suplement do GW” 1761, nr 33 [15 sierpnia].

W drukarni Wileńskiej Scholarum Piarum znajdują się nowe książki: 1) *Arytmetyka zupełna, tak co do rachunków gospodarskich i wszelkich kupieckich, jako też co do rozmiaru ziemi służąca po polsku*⁵⁷.

Drukarnia Akademicka w Wilnie rozpowszechniała podręczniki wydane przez KEN. W 1782 roku zapowiedziano możliwość nabycia podręcznika pijara ks. Andrzeja Sebastiana Ustrzyckiego:

W Drukarni tutejszej J. K. Mci najdują się księgi 1) *Algebra czyli Nauka o rachunkach Literalnych porządkiem ułożona, a ciekawymi i pożytecznymi przykładami objaśniona przez x. And. Sebastiana Ustrzyckiego Schol. Piarum T. II.* 2) *De relatione mutua capacitatus & terminorum figurarum geometrice confiderata seu de maximis & minimis Auth. Simone Lhuillier*⁵⁸.

Matematyce w programach KEN poświęcono sporo uwagi, uznawano jej wartość kształcącą i praktyczną. Został nawet ogłoszony międzynarodowy konkurs na napisanie podręczników. Na zamówienie Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych szwajcarski matematyk, członek Polskiego Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych Simon Antoine Jean L'Huilier napisał trzy podręczniki, które zostały przetłumaczone na język polski i stały się podstawą nauczania w szkołach KEN. Podręcznik matematyki wyszedł w trzech tomach w latach 1778–1782⁵⁹. W cytowanym anonsie obok książki Ustrzyckiego reklamowano natomiast jego podręcznik geometrii dla szkół narodowych wydany u Mi-

⁵⁷ GW 1766, nr 19 [10 maja].

⁵⁸ „Suplement do GW” 1782, nr 23 [15 czerwca]. K. Estreicher nie rejestruje wydania z 1782 roku. Być może w anonsie chodziło o wydanie z 1778 roku: *Algebra czyli Nauka o rachunkach literalnych. Porządkiem do każdego zrozumienia przystosowanych we dwóch częściach ułożona a ciekawymi i użytecznymi przykładami objaśniona przez X. Andrzeja Sebastiana Ustrzyckiego Scholarum Piarum w Warszawie 1778. w Druk. J. K. Mci i Rzeczypospolitej u XX. Scholarum Piarum, w 8ce. k tyt i k. 6 nlb. s. 332. – Część druga. Ułożona przez X Andrzeja Sebastiana Ustrzyckiego Scholarum Piarum w Warszawie 1784, w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitej u XX. Schol. Piar., k. tyt., s. 180., k. 2 nlb. Por. Ustrzycki Andrzej Sebastian [w:] K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 32, Kraków 1938, s. 98.*

⁵⁹ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce*, tłum. i uzup. M. Chamcówna, Wrocław 1979, s. 118; S.A.J. L'Huilier, *Arytmetyka dla szkół narodowych*, tłum. A. Gawroński, Warszawa 1778; tenże, *Geometria dla szkół narodowych*, cz. 1, Warszawa 1780; tenże, *Geometria dla szkół narodowych*, cz. 2, Warszawa 1781; tenże, *Algebra dla szkół narodowych*, Warszawa 1782.

chała Grölla w 1781 roku⁶⁰. Podręczniki szkolne, zwłaszcza wydawane przez KEN, miały wysokie nakłady. Jak podaje Józef Szczepaniec, część druga *Geometrii dla szkół narodowych* L'Huilliera (1781) wyszła w 6 tys. egzemplarzy⁶¹.

Na łamach „Gazet Wileńskich” ukazała się również reklama podręcznika *Wstęp do fizyki dla szkół narodowych* autorstwa racjonalisty i fizjokraty Jana Michała Hube (1737–1807). Hube odbył studia za granicą. Po studiach matematycznych i fizycznych w Getyndze powrócił do Torunia, gdzie prowadził działalność naukową. Był autorem podręczników i dyrektorem nauk w Szkole Rycerskiej (1782–1794). W efekcie wygrania konkursu i skutkiem długotrwałej współpracy z Towarzystwem do Książ Elementarnych powstały jego dwa podręczniki: *Wstęp do fizyki dla szkół narodowych* (Kraków 1783) i *Fizyka dla szkół narodowych. Cz. I. Mechanika* (Kraków 1792):

Wyszła księga z pod prasy, pod tytułem *Wstęp do Fizyki dla szkół narodowych*⁶².

Obie książki uznawane są za wybitne osiągnięcie zarówno w zakresie dydaktyki, jak i recepcji nowożytnej fizyki. Barbara Bieńkowska zauważa, że pod tym względem podręcznik drugi oceniany jest nieporównanie wyżej⁶³.

Z książek pomocniczych wydawanych przez KEN można było nabyć w Wilnie *Logarytmy dla szkół narodowych* (Warszawa, Druk. J. K. Mci i Rzeczypospolitej u XX. Scholarum Piarum, 1787) autorstwa Ignacego Zaborowskiego (1754–1803), nauczyciela w szkołach pijarskich, w tym

⁶⁰ L'Huillier Szymon [w:] K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 21, Kraków 1906, s. 252: „De relatione mutua capacitatis et terminorum figurarum, geometricè considerata: seu de maximis et minimis pars prior, elementaris. Auctore Simone Lhulier cive Genevensi, societatis ad libros elementares conficiendos examinandosque in Polonia constitutae membro. Varsovie 1782 sumptibus et typis Michaelis Gröll, ut Leopoli ac Dresdae apud eundem. w 4ce, s. LII i 285 i 5 tablic figur (rytowanych przez M. Keyla w Dreźnie)”.

⁶¹ J. Szczepaniec, *Drukarnstwo–księgarstwo...*, s. 81.

⁶² „Suplement do GW” 1785, nr 25 [18 czerwca].

⁶³ B. Bieńkowska, *Nowożytna myśl naukowa w programach i podręcznikach Komisji Edukacji Narodowej. Nauki matematyczno-przyrodnicze* [w:] *Nowożytna myśl naukowa szkołach Komisji Edukacji Narodowej* pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław 1973, s. 105.

w Collegium Nobilium i Collegium Regium w Warszawie⁶⁴. Książki pomocnicze wydawane przez KEN dzieliły się na wypisy, dykcjonarze i logarytmy⁶⁵.

W prasie litewskiej zaanonsowano podręcznik przeznaczony dla wychowanków Szkoły Rycerskiej, napisany przez inżyniera wojskowego, profesora matematyki praktycznej i fortyfikacji w Korpusie Kadetów, Fryderyka Ludwika Kaufmanna (Kauffmanna)⁶⁶, przełożony na język polski przez pijara Franciszka de Brochwica Jelinka – prefekta i nauczyciela miernictwa w Collegium Nobilium w Warszawie⁶⁷:

6) *Początki miernictwa wojennego dla szlachetnej młodzieży szkoły Rycerskiej J. K. Mci, w języku Polskim i Niemieckim*⁶⁸.

Estreicher przypisuje ten podręcznik Kaufmannowi i nie podaje ani roku, ani miejsca wydania⁶⁹.

Historia

Jezuici już od 1739 roku zaczęli wykładać historię w prowincji litewskiej jako oddzielny przedmiot, zaś w prowincji polskiej został on wprowadzony nieco później – w 1743 roku. Kazimierz Puchowski uważa, że miało to wielki wpływ na wzrost kultury historycznej elit politycznych Rzeczypospolitej i Wielkiego Księstwa Litewskiego⁷⁰.

⁶⁴ Por. *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych* [w:] *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 4: Oświecenie. Hasła ogólne, rzeczowe i osobowe A–H*, oprac. E. Aleksandrowska z zespołem, red. tomu do r. 1958 T. Mikulski, Warszawa 1966, s. 138.

⁶⁵ „Suplement do GW” 1788, nr 2 [12 stycznia]. Zob. także: R. Stępień, *Udział pijarów w pracach Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych* [w:] *Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny* pod red. K. Dormua, Kraków 2014, s. 171.

⁶⁶ S. Herbst, *Fryderyk Ludwik Kaufmann* [w:] *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/fryderyk-ludwik-kaufmann> [28.02.2020].

⁶⁷ Z. Pawlikowska, *Z historii polskiej terminologii matematycznej II*, „Wiadomości Matematyczne. Rocznik Polskiego Towarzystwa Matematycznego” 1965, s. 47.

⁶⁸ „Suplement do GW” 1782, nr 43 [26 października].

⁶⁹ Zob. *Kaufmann Henryk* [w:] K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 19, Kraków 1903, s. 191: „*Początki miernictwa wojennego dla szlachetnej młodzieży szkoły rycerskiej Króla Jmci polskiego*. [...] Tłumacz X. de Brochwic Jelinek Sch. Piar. Prefekt”.

⁷⁰ K. Puchowski, *Dzieje Litwy w kształceniu elit politycznych w szkołach jezuickich Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Rekonesans*, „Senoji Lietuvos Literatūra” 2009, t. 27, s. 290.

Drukarnia Akademii Wileńskiej już od lat sześćdziesiątych XVIII wieku wydawała podręczniki historii przeznaczone dla uczniów szkół jezuickich prowincji litewskiej, między innymi *Domowe wiadomości o Wielkim Księstwie Litewskim z przyłączeniem historii tegoż narodu* Franciszka Paprockiego (Wilno 1760 i następne edycje).

W jednym z ogłoszeń księgarskich ukazała się reklama polskiego tłumaczenia pięciotomowej *Historii Polski* autorstwa Pierre Josepha de La Pimpie Solignaca (1687–1773), sekretarza króla Stanisława Leszczyńskiego, napisanej na polecenie monarchy. Przekładu dokonał nauczyciel matematyki w wileńskim pijarskim Collegium Nobilium, rektor tegoż Collegium w latach 1762–1763 ks. Bernard Syruć (Siruć)⁷¹. Tom pierwszy zawiera dedykację dla ks. Pawła Ksawerego Brzostowskiego (1739–1827) – pisarza wielkiego litewskiego, kanonika katedralnego wileńskiego, założyciela Rzeczypospolitej Pawłowskiej, na którego koszt prawdopodobnie dzieło to zostało wydane. W tym samym numerze gazety zamieszczono reklamę dwóch kolejnych pozycji, które przełożył na język polski Syruć. To ogłoszenie oraz inne pokazują, że gazeta publikowała ogłoszenia wydawniczo-księgarskie druków, którymi handlowała drukarnia pijarska:

Z Drukarni XX. Pijarów wyszła *Historia Polska* Solignac tłumaczona z francuskiego w 5-ciu tomikach. Także *Arytmetyka Prostacka – czyli nowy sposób czynienia rachunków*, kto by tych książek potrzebował znajdzie w drukarni wyżej wyrażonej⁷².

Druga – dość nietypowa – książeczka, wydana w 1767 roku, nosi tytuł *Arytmetyka Prostacka – czyli nowy sposób czynienia rachunków, którego Nieumiejących czytać nawet, łatwo nauczyć się można...*⁷³. Podręcznik ten, uczący liczenia w prymitywny sposób, adresowany był do osób niewykształconych. Kolejne jego wydania ukazały się w latach 1771 i 1777⁷⁴.

Anons francuskiego wydania historii Karola Wyrwicza *Abrégé raisonné de l'histoire universelle* (drugi tytuł: *Abrégé... sacré et profane*

⁷¹ J. Kurkowski, *Między Wschodem a Zachodem. Bernard Syruć (Siruć) (1731–1784)*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2009, z. 1–2, s. 15.

⁷² GW 1767, nr 17 [25 kwietnia].

⁷³ J. Kurkowski, *Między Wschodem a Zachodem...*, s. 20.

⁷⁴ Tamże, s. 18.

à l'usage des pensionnaires de Collège des Nobles de Varsovie de la Compagnie de Jésus. T. 1)⁷⁵, zamieszczono w 1766 roku:

Oprócz kalendarzyków [...] znajdują się [...] książka drukowana w Warszawie dla używania Kawalerów Collegii Nobilium Warszawskiego pod dozorem xx. Jezuitów edukujących się przez x. Karola Wyrwicza S. J. tegoż Colleg. Rektora, po francusku napisana pod tytułem *Abregé raifonne de l'Histoire universelle*, która wszystkim uczącym się języka francuskiego i historii, a mianowicie młodym kawalerom i damom może być pożyteczna⁷⁶.

W „Gazetach Wileńskich” opublikowano reklamę dwóch dzieł przeznaczonych z francuskiego przez Jana Albertrandiego. Jedno, zatytułowane *Dzieje Królestwa Polskiego...* Friedricha Augusta Schmidta, już się ukazało drukiem u Grölla, natomiast inne – *Dzieje Rzeczypospolitej Rzymskiej od założenia Rzymu...* Philippe’a Macquera – zostało zapowiedziane wraz z propozycją prenumeraty:

Doniesienia z Warszawy. Wyszła w tutejszej Drukarni książka pod tytułem: *Dzieje Królestwa Polskiego krótko lat porządkiem opisane, z francuskiego języka na polski przełożone, poprawione i przydatkiem życia Augusta III pomnożone*. Ta książka oprócz dokładnego opisanie Historii Polskiej zawiera w sobie porządkiem osobliwszym wszystkich Monarchów w spół z królami Polskimi żyjących także arcybiskupów, ministrów, wojowników i ludzi nauką usławionych w polskim królestwie. Dostanie jej u Imć P. Grölla księgarza J. K. Mci w Marywilu w sklepie Num 20: za pół siódma złotego na przedniejszym papierze in crudo a za pół piąta złotego na podlejszym in crudo. Tenże J. P. Gröll z chęci przysłużenia się wszystkim literatom polskim przedsięwziął wydrukowanie książki w 2ch tomach in 8vo pod tytułem: *Dzieje Rzeczypospolitej Rzymskiej, od założenia Rzymu aż do Cesarzów, lat porządkiem krótko opisane z francuskiego język na polski przełożone* przez x. Jana Albertrandego Soc. Jesu. Theologa, który do nich przydał obszerne przypiski nie tylko historią samą ale oraz geografią dawną Rzymian obyczaje, rzady, obrządki, ofiary, urzędy objaśniające. Ułatwiając zaś nabycie książki rzeczonej Imć P. Gröll z tym się oświadcza, iż od niniejszej daty do Nowego Roku gotów jest przyjąć prenumeratę, tym sposobem, iż każdemu, komu z tymi w przeciągu czasu zapłaci 9 zł terażniejszej monety, egzemplarz pomienionej książki z dwóch tomów złożony na S. Jan w następującym R. 1767 będzie oddany: Cena tejże książki dla tych, którzy prenumeraty nie dadzą będzie złotych 13. Oddane być mają pieniądze temuż J. K. Gröllowi, który wzajemnie rewers odda, za którego w naznaczonym terminie pokazaniem książki wydana będzie⁷⁷.

⁷⁵ Wyrwicz Karol..., s. 482.

⁷⁶ GW 1766, nr 10 [8 marca].

⁷⁷ GW 1766, nr 64 [1 listopada].

W 1770 roku opublikowano anons gotowego dzieła, w którym zachęcano do jego nabycia u Grölla⁷⁸.

W 1781 roku wspomniany wyżej Bernard Syruć wydał w wileńskiej drukarni pijarów pięciotomową *Historię Państwa Rosyjskiego*, dedykując dzieło księciu Adamowi Kazimierzowi Czartoryskiemu. Jarosław Kurkowski zaznacza, że prace nad tym przedsięwzięciem Syruć rozpoczął nie później niż w 1779 roku⁷⁹. W 1781 roku uzyskał w Wilnie tytuł doktora teologii i obojga praw oraz został powołany na katedrę prawa rzymskiego w Kolegium Moralnym Szkoły Głównej Litewskiej⁸⁰.

W Drukarni JJ. XX. Pijarów wyszedł piąty tom *Historii Rosyjskiej* zawierającej w sobie dzieje tego narodu aż do przybycia do Petersburga teraz panującej Najjaśniejszej Imperatorowej⁸¹.

Wśród ogłoszeń drukarskich znajdziemy reklamę liczącego 415 stron dzieła Józefa Mikoszy *Obserwacje polityczne Państwa Tureckiego*, wydane u Grölla w Warszawie w 1787 roku. Józef Mikosza był nauczycielem polskiej szkoły dla tłumaczy w Konstantynopolu, założonej przez Stanisława Augusta w 1766 roku. Pracował w niej od 1782. Oprócz tego przygotowywał dla króla raporty dotyczące szeroko rozumianych spraw tureckich. Przesłane w 1783 roku do kancelarii królewskiej pisemne opracowania zagadnień związanych z administracją państwa tureckiego, jego strukturą i organizacją, stały się podstawą wydania w Warszawie w 1787 roku pracy zatytułowanej *Obserwacje polityczne Państwa Tureckiego...*⁸². Dzieło jest nie tylko opisem zagad-

⁷⁸ „Suplement do GW” 1770, nr 28 [14 lipca]. Treść ogłoszenia była następująca: „Znajdują się w Drukarni Akad. Wileńskiej następujące Księgi: [...] 6) *Dzieje Rzeczypospolitej Rzymskiej od założenia Rzymu* z francuskiego jęz. na polski przełożone, tom 2. złott 15”.

⁷⁹ J. Kurkowski, *Między Wschodem a Zachodem...*, s. 26.

⁸⁰ Tenże, *Bernard Ludwik Marcin Szymon Siruć* [w:] *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/bernard-ludwik-marcin-szymon-siruc-h-doliwa> [28.02.2020].

⁸¹ GW 1781, nr 49 [15 grudnia].

⁸² E. Siemienieć-Gołaś, *Józef Mikosza i jego „Obserwacje polityczne Państwa Tureckiego”* [w:] *Wschód muzulmański w ujęciu interdyscyplinarnym. Ludzie – teksty – historia* pod red. G. Czerwińskiego, A. Konopackiego, Białystok 2017, s. 54.

nień z zakresu funkcjonowania państwa tureckiego, ale i wszelkiego rodzaju ceremonii publicznych, zabaw, pogrzebów, głównych świąt, poezji, teologii, medycyny i innych:

W Drukarni J.K. Mci przy Akademii znajdują się [...] także: *Obserwacje polityczne Państwa Tureckiego, rządu religii, sił jego, obyczajów, z przydatkiem Myśli partykularnych o człowieku moralnym i edukacji. Część druga*⁸³.

W 1782 roku w gazetach pisano o możliwości nabycia popularnej encyklopedii zatytułowanej *Wiadomości do wydoskonalenia rozumu i wykształcenia obyczajów służące, albo wiadomości religii, moralnej historii, geografii, świata fizycznego, i rolnictwa. Krótko zebrane. Cz. I i II* (Warszawa, w Drukarni Nadwornej J. K. M., 1782):

W tejsze Drukarni znajdują się księgi: [...] 2) *Wiadomości do wydoskonalenia rozumu i wykształcenia serca służące*⁸⁴.

Traktat króla Szwecji Gustawa III *O niebezpieczeństwie wagi politycznej...* został wydany anonimowo:

1) *O Niebezpieczeństwie wagi Politycznej albo wykład przyczyn, które zepsuły równowagę na Północy, od wstąpienia na Tron Rosyjski Katarzyny II. ŻH* 3⁸⁵.

W Wilnie można było nabyć publikację wydaną nakładem Grölla w 1787 roku, napisaną przez autora oświeceniowego młodszej generacji Grzegorza Wincentego Piramowicza (1735–1801) – stałego korespondenta „Zabaw Przyjemnych i Pożytecznych”, sekretarza Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych⁸⁶. Publikacja Piramowicza pod

⁸³ „Suplement do GW” 1787, nr 48 [1 grudnia].

⁸⁴ „Suplement do GW” 1782, nr 29 [20 lipca]. Kolejne części ukazały się w następnych latach: cz. II i IV *O historii i geografii* w Warszawie w 1784 roku w Drukarni Nadwornej J. K. Mci i PP. Komisji Edukacji Narodowej; cz. V i VI w 1785 roku w Warszawie, w Drukarni Nadwornej. Por. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 32, Kraków 1938, s. 419.

⁸⁵ „Suplement do GW” 1790, nr 21 [8 maja]. Zob. także: Gustaw III [w:] K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 17, Kraków 1899, s. 474; „*O niebezpieczeństwie wagi politycznej albo wykład przyczyn, które zepsuły równowagę na Północy, od wstąpienia na tron rosyjski Katarzyny II*. Warszawa, nakładem i drukiem M. Grölla, 1790, w 8ce, s. 150”.

⁸⁶ B. Garszczyńska, *Grzegorz Wincenty Piramowicz (1735–1801)* [w:] *Pisarze polskiego Oświecenia* pod red. T. Kostkiewiczowej, Z. Golińskiego, t. 1, Warszawa 1992, s. 484–499; *Piramowicz Grzegorz (1735–1801)* [w:] *Bibliografia literatury polskiej*

tytułem *Przestrogi dla czytających pisma historyczno-polityczne jako to pamiętniki, dzienniki, wojaże, geografie, i tym podobne* ukazała się w ramach polemiki z Piotrem Świtkowskim – redaktorem kilku warszawskich czasopism oświeceniowych, który w latach 1787–1788 stworzył cykl artykułów o krainach włoskich, zawierający błędne informacje i negatywne opinie o niektórych miastach i prowincjach, ekonomice, handlu etc.:

1) *Przestrogi dla czytających pisma historyczne polityczne jako to pamiętniki, dzienniki, wojaże, geografie, i tym podobne*⁸⁷.

Piramowicz w *Mowie w dzień rocznicy otwarcia Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych dnia 7 marca 1786* wydał ocenę innego podręcznika napisanego na zlecenie KEN i wydanego przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych – *Historii powszechnej dla szkół narodowych na klasę IV* autorstwa znanego historyka, pisarza politycznego, prawnika i tłumacza epoki stanisławowskiej Wincentego Skrzetuskiego (1745–1791)⁸⁸. Po raz pierwszy książka ukazała się w 1786 roku w Drukarni Szkoły Głównej Koronnej w Krakowie. Skrzetuski przedstawił w niej w sposób zwarty dzieje narodu greckiego, który darzył wielką sympa-

„Nowy Korbut”, t. 6: *Oświecenie. Hasła osobowe P–Ż, addenda A–O*, oprac. E. Aleksandrowska z zespołem, red. tomu do r. 1958 T. Mikulski, Warszawa 1970, s. 21–26.

⁸⁷ GW 1787, nr 42 [20 października]. I. Łossowska, *Piotr Świtkowski (1744–1793)* [w:] *Pisarze polskiego Oświecenia* pod red. T. Kostkiewiczowej, Z. Golińskiego, t. 2, Warszawa 1994, s. 317.

⁸⁸ G. Piramowicz wspominał o nim: „Ichmć x. Wincenty Skrzetuski, wezwany od Prześwietnej Komisji do napisania dla szkół historii starożytnej, złożył Towarzystwu część dzieje greckie zawierającą, pismo to już dawniej roztrząsane, przydatnymi teraz o religii, obrządkach, zwyczajach, igrzyskach tego narodu wiadomościami pomnożone, prócz w opowiadaniu, wyboru dziejów i przypadków, prócz czystości języka i stylu stąd mu największe zalecenie, że uwagi obyczajowe całą historii osnowę ożywiając, do najczęściejszych cnoty prawideł stosowane, czynią młodego zdolnym sędzią do rozeznania blasku pozornego czynów od gruntownej ich dobroci, do przyznawania prawdziwej wartości ludziom i rzeczom. Proszony jest autor o dalszą pracę około historii rzymskiej w tymże układzie i w tymże duchu”. Cyt. za: I. Stasiewicz-Jasiukowa, *Nowożytna myśl naukowa w podręcznikach Komisji Edukacji Narodowej. Nauki moralne* [w:] *Nowożytna myśl naukowa w szkołach...*, s. 62–63.

tią i uznaniem za wkład w rozwój ludzkości⁸⁹. Anons podręcznika ukazał się w „Gazetach Wileńskich” w 1790 roku:

W Drukarni Akademickiej znajdują się [...] 3) *Historia powszechna dla Szkół Narodowych na klasę IV. O dziełach greckich* na klejonym papierze gr. 21. na wodn. pap. 16⁹⁰.

Prawo

W 1766 roku ukazał się anonś przekładu dzieła poczytnego szwajcarskiego uczonego Jeana Jacques'a Burlamaquiego (1694–1748) – *Dowód z początków prawa przyrodzonego dany jęz. francuskim z woli Najjaśniejszego Stanisława Augusta Króla polskiego na ojczysty język przełożony od Tadeusza Młockiego starościca zakroczyńskiego niegdyś z kawalerów Coll. Nob. Warszawskiego Soc. Jesu*:

Oprócz kalendarzyków [...] znajdują się [...] także książka pod tytułem *Dowód z początków Prawa przyrodzonego dany językiem francuskim, a z woli N. P. Stanisława Augusta Króla Polski na ojczysty język przełożony od Tadeusza Młockiego starościca Zakroczyńskiego, niegdyś z Kawalerów Colleg Nob. Warszawskiego Soc. Jesu*. Książka wielce każdemu pożyteczna⁹¹.

Wychowanie moralne, etyka, medycyna

W 1785 roku anonśowano książkę wydaną w Drukarni Nadwornej J. K. Mci w przekładzie Stanisława Szymańskiego. Szymański – eksjezu-ita, który po kasacie zakonu usiłował utrzymać się z tłumaczenia różnych dzieł, był korektorem „Gazety Warszawskiej”, wydawanej przez księdza Stefana Łuskinę, a także brał udział w wydawaniu „Gazety Na-

⁸⁹ A. Sobczak, *Nauczanie historii w Polsce w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1973, t. 16, s. 165.

⁹⁰ GW 1790, nr 30 [2 października].

⁹¹ GW 1766, nr 10 [8 marca]. Pierwsze wydanie w Warszawie, w Drukarni J. K. M. i Rzeczypospolitej u XX. Societatis Jesu. Toż w Wilnie, w Drukarni Królewskiej Akademickiej 1779 r. w 8ce, s. 242. Por. *Burlamaqui Jean Jacques* [w:] K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 13, Kraków 1894, s. 453.

rodowej i Obcej”⁹². Szymański dokonał translacji *Dysertacji na to pytanie: jakie są przedniejsze przyczyny śmierci tak wielkiej liczby dzieci i jakie są najskuteczniejsze oraz najprościejsze sposoby do ocalenia ich życia* autorstwa szwajcarskiego lekarza Jacques’a Ballexserda (1726–1774), nagrodzonej w roku 1772 przez Akademię Królewską w Mantui. Wydanie zawierało przedmowę Franciszka Kurcysza (Curtiusa), lekarza nadwornego Stanisława Augusta, doktora filozofii i medycyny.

1) *Dysertacja na to pytanie jakie są przedniejsze przyczyny śmierci tak wielkiej liczby dzieci, i jakie są najskuteczniejsze, a oraz najprościejsze sposoby do ocalenia ich życia* przez P. Ballexserd obywatela Genewskiego uwieńczona przez Akademią Królewską nauk w Mantuy, powiększona przedmową i niektórymi notami przez P. Kurcysza z Francuskiego⁹³.

Prasa litewska zamieściła ogłoszenie o możliwości nabycia książki pomocniczej do nauczania etyki zatytułowanej *O cnotach towarzyskich i występkach im przeciwnych* autorstwa nauczyciela szkół pijarskich, poety, tłumacza, publicysty i działacza politycznego Franciszka Ksawerego Dmochowskiego (1762–1808), który uczestniczył w pracach nad szkolnymi podręcznikami przygotowywanymi przez zakon pijarów. Dzieło to, które „upomina się o starania do bycia dobrym człowiekiem”⁹⁴, stawiające sprawiedliwość na pierwszym miejscu, doczekało się kolejnych wydań w latach późniejszych ze względu na swoją dużą popularność⁹⁵. W „Gazetach Wileńskich” reklamowano wydanie warszawskiej Drukarni Nadwornej J.K. Mci P.P. Komisji Edukacji Narodowej z 1787 roku:

⁹² E. Aleksandrowska, Czy Stanisław Szymański publikował w „Monitorze”? Z warsztatu bibliografa „Monitora” (9), „Pamiętnik Literacki” 1993, z. 2, s. 127.

⁹³ „Suplement do GW” 1785, nr 30 [23 lipca]. Por. także: T. Ostrowska, Kurcysz (Curtius) Franciszek [w:] *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/franciszek-kurcysz-curtius> [26.02.2020].

⁹⁴ J. Barański, „O cnotach towarzyskich i występkach im przeciwnych” Franciszka Ksawerego Dmochowskiego. Zagubione myśli czy bodaj jedynie zawieruszone? [w:] *O rzeczach zbędnych, zagubionych i zmarnowanych* pod red. M. Czapigi, K. Konarskiej, Wrocław 2016, s. 85.

⁹⁵ T. Kostkiewiczowa, Franciszek Ksawery Dmochowski (1762–1808) [w:] *Pisarze polskiego Oświecenia* pod red. T. Kostkiewiczowej, Z. Golińskiego, t. 2, Warszawa 1994, s. 258.

W Drukarni J.K. Mci przy Akademii znajdują się [...] 2) *O cnotach towarzyskich i występach im przeciwnych*⁹⁶.

W 1799 roku książka ta została wydana w Wilnie⁹⁷.

W 1788 opublikowano anons reklamowy dzieła *Physiologia albo krótko zebrane lekcje elementarne o naturze i własnościach duszy*⁹⁸, które z języka niemieckiego zostało przetłumaczone przez ekonomistkę, mecenasa nauki i sztuki, przedstawicielkę rodu arystokratycznego Annę z Sapiechów księżną Jabłonowską (1728–1800) – właścicielkę bogatych zbiorów bibliotecznych, muzealnych i przyrodniczych:

W Drukarni tutejszej J. K. Mci Akademickiej znajdują się księgi [...] 4) *Physiologia albo krótko zebrane lekcje elementarne o naturze i własnościach duszy*⁹⁹.

Stanisław Grzeszczuk i Danuta Hombek notują wydanie drukarni M. Grölla z 1786 roku¹⁰⁰.

W okresie wzniesienia uczuć patriotycznych wobec działalności Sejmu Wielkiego w „Gazetach Wileńskich” opublikowano anons podręcznika przeznaczonego dla wychowanków Szkoły Rycerskiej autorstwa Adama Kazimierza Czartoryskiego – komendanta tejże szkoły. Książka ta, ukazująca model obywatela patrioty, została wydana w 1790 roku w oficynie Piotra Dufoura:

W Drukarni J. K. Mci. Akad. Wileń.: Wyszła z druku książka pod tytułem *Definicje różne przez pytanie i odpowiedzi, dla Korpusu Kadetów, oraz edukującej się młodzi krajowej*, gr. 15¹⁰¹.

Czartoryski przywiązywał dużą wagę do wychowania obywatelskiego. Podręcznik miał służyć kształceniu moralności praktycznej

⁹⁶ „Suplement do GW” 1787, nr 48 [1 grudnia].

⁹⁷ Zob. Dmochowski Franciszek Ksawery [w:] K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 15, Kraków 1897, s. 252.

⁹⁸ H. Moese, *Z historii upowszechniania wiedzy: od starożytności do Oświecenia*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1963, nr 2, s. 199.

⁹⁹ „Suplement do GW” 1788, nr 24 [14 czerwca]. Pełny tytuł: *Physiologia albo krótko zebrane lekcje elementarne o naturze i własnościach duszy. Podług egzemplarza drukowanego tego roku w Siemiatczycach*, tłum. A. Jabłonowska, wyd. 2, Warszawa 1786.

¹⁰⁰ Por. S. Grzeszczuk, D. Hombek, *Książka polska...*, t. 2, s. 67 (poz. 2753).

¹⁰¹ GW 1791, nr 16 [16 kwietnia]. Por. Czartoryski Adam Kazimierz [w:] K. Estreicher, *Bibliografia polska*, Kraków 1896, t. 14, s. 534.

i przygotowaniu do obywatelskiego działania dla dobra ogólnego i osobistego szczęścia¹⁰².

Wnioski

Prasa litewska wydawana przez jezuitów reklamowała druki wielu oficyn; zarówno tych większych, stołecznych, jak i konkurencyjnych – wileńskich oraz bardziej odległych – połockiej i kaliskiej, zaś drukarnia akademicka je rozpowszechniała. Powyżej przytoczone przykłady ogłoszeń księgarsko-wydawniczych świadczą o pewnych tendencjach, natomiast nie ukazują pełnego obrazu zjawiska ze względu na brak kompletów gazet. Na podstawie dość bogatego materiału widzimy jednak, że w ciągu 17 lat w prasie litewskiej zamieszczono anonse 37 podręczników, dykjonarzy i ksiąg pomocniczych: 7 gramatyk, 4 podręczniki do geografii, 8 podręczników z dziedziny fizyki i matematyki, 11 podręczników historii, 4 podręczniki z zakresu etyki i wychowania moralnego, 2 podręczniki z zakresu prawa, 1 – do nauki logiki. Zdecydowanie największa liczba anonsów była zamieszczona w „Gazetach Wileńskich” i „Suplemencie do Gazet Wileńskich”.

Należy zaznaczyć, że wydania drukarni akademickiej w Wilnie stanowiły większość reklamowanych druków, ale nie była to przewaga istotna. Na pozycji czołowej znalazła się drukarnia Michała Grölla. Spośród zapowiadanych wydań w drukarni akademickiej w Wilnie ogółem zostało wydanych 9 druków, w drukarni pijarów w Wilnie – 5 (w tym co do 2 pozycji nie ma pewności), w drukarni Grölla w Warszawie – 10 (w tym miejsce wydania 1 pozycji nie jest pewne), u Dufoura – 1, w Drukarni Szkoły Głównej Koronnej w Krakowie – 2, w drukarni pijarów w Warszawie – 1, w drukarni misjonarzy w Warszawie – 1, w drukarni jezuitów w Warszawie (po kasacie zakonu jezuitów występującej pod nazwą Drukarni Nadwornej J. K. Mci) – 4, w Połocku – 1, w Kaliszu – 1.

5 podręczników zostało przetłumaczonych z języka francuskiego, 3 – z niemieckiego, 1 – z języka łacińskiego. Pozostałe były napisane

¹⁰² M. Mitera-Dobrowolska, *Kształtowanie postaw ideowych młodego pokolenia w szkołach Komisji Edukacji Narodowej (1733–1794)*, „Roczniki Humanistyczne” 1977, t. 25, z. 2, s. 176.

przez autorów polskich, profesorów w szkołach jezuickich lub pijarskich, nauczycieli w jezuickim i pijarskim Collegium Nobilium, Szkole Rycerskiej i innych. Zarówno reklama przekładów, jak i dzieł autorów polskich świadczą o wczesnym pojawieniu się w środowisku wileńskim nowych prądów. Z licznych anonsów tylko anons warszawski Grölla zawierał propozycję prenumeraty dwutomowej pozycji. W ogłoszeniach druków wydanych w drukarniach wileńskich nie spotykamy takich propozycji.

W prasie litewskiej reklamowano najnowsze dzieła czołowych przedstawicieli myśli oświeceniowej. Ogłoszenia księgarsko-wydawnicze świadczą o intensywnej wymianie księgarskiej nie tylko między wileńskimi drukarniami – akademicką i pijarską – ale również między drukarnią akademicką w Wilnie i kilkoma drukarniami warszawskimi, przede wszystkim oficyną Michała Grölla i drukarnią jezuicką. Ogłoszenia dostarczają również informacji na temat dystrybucji książek przez wileńską drukarnię akademicką, a w niektórych przypadkach dowiadujemy się o drukach, które nie zostały zarejestrowane w opracowaniach bibliograficznych. Ogłoszenia są też istotnym źródłem w ustaleniu dokładnej daty wydania publikacji. Znamienne jest, że tuż po ukazaniu się w druku można było nabyć podręczniki wydane z ramienia KEN i Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych.

Bibliografia

- Aleksandrowska E., *Czy Stanisław Szymański publikował w „Monitorze”? Z warsztatu bibliografa „Monitora” (9)*, „Pamiętnik Literacki” 1993, z. 2, s. 126–134.
- Barański J., *„O cnotach towarzyskich i występkach im przeciwnych” Franciszka Ksawerego Dmochowskiego. Zagubione myśli czy bodaj jedynie zawieruszone?* [w:] *O rzeczach zbędnych, zagubionych i zmarnowanych* pod red. M. Czapigi, K. Konarskiej, Wrocław 2016, s. 81–92.
- Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 4–6*, oprac. E. Aleksandrowska z zespołem, red. tomu do r. 1958 T. Mikulski, Warszawa 1966–1970.
- Čepienė K., Petrauskienė I., *Vilniaus akademijos spaustuvs leidiniai 1576–1805. Bibliografija*, Vilnius 1979.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku* pod red. A. Kaweckiej-Gryczowej, K. Korotajowej, W. Krajewskiego, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, Wrocław 1959.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 13, 14, 15, 17, 19, 21, 24, 32, 33, Kraków 1894–1939.

- Fedorowicz Z., *Fauna Polski w dziełach o. Gabriela Rzęczyńskiego TJ (1664–1737)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966.
- „Gazety Wileńskie”: 1765, 1766, 1767, 1768, 1777, 1781, 1785, 1791.
- Grzeszczuk S., Hombek D., *Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. Źródła* pod red. Z. Golińskiego, t. 1–3, Wrocław–Kraków 1992–1996.
- Herbst S., *Fryderyk Ludwik Kaufmann* [w:] *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/fryderyk-ludwik-kaufmann> [28.02.2020].
- Hombek D., *Gazety i czasopisma polskie XVIII wieku jako źródło do badań kultury książki. Przegląd zagadnień* [w:] *Ludzie i książki. Studia i szkice bibliologiczno-biograficzne. Księga pamiątkowa dedykowana Profesor Hannie Tadeusiewicz* pod red. E. Andrysiak, Łódź 2011, s. 215–224.
- Jamrozik E., *Zarys historii nauczania języka włoskiego w Polsce*, „Języki Obce w Szkole” 2014, nr 3, s. 23–30.
- Jobert A., *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce*, tłum. i uzup. M. Chamcówna, Wrocław 1979.
- Każuro I., *Vilniaus bazilijonų spaustuvės (1628–1845) veiklos organziavimas*, „Knygotybra” 2017, nr 69, s. 7–41.
- „Kurier Litewski” 1762.
- Kurkowski J., *Bernard Ludwik Marcin Szymon Siruć* [w:] *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/bernard-ludwik-marcin-szymon-siruc-h-doliwa> [28.02.2020].
- Kurkowski J., *Między Wschodem a Zachodem. Bernard Syruć (Siruć) (1731–1784)*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2009, z. 1–2, s. 7–50.
- Kurkowski J., *Warszawskie czasopisma uczone doby Augusta III*, Warszawa 1994.
- Listy J. Chevaliera do M. Poczuboty z Warszawy dn. 1 (6) lutego 1775 r., rkps Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. F16-5.
- Mitera-Dobrowolska M., *Kształtowanie postaw ideowych młodego pokolenia w szkołach Komisji Edukacji Narodowej (1733–1794)*, „Roczniki Humanistyczne” 1977, t. 25, z. 2, s. 163–198.
- Moese H., *Z historii upowszechniania wiedzy. Od starożytności do Oświecenia*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1963, nr 2, s. 179–213.
- Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej* pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław 1973.
- Ostrowska T., *Kurcysz (Curtius) Franciszek* [w:] *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/franciszek-kurcysz-curtius> [26.02.2020].
- Pawlikowska Z., *Z historii polskiej terminologii matematycznej II*, „Wiadomości Matematyczne. Rocznik Polskiego Towarzystwa Matematycznego” 1965, s. 41–64.
- Petrauskienė I., *Vilniaus akademijos spaustuvė (1575–1773)*, Vilnius 1976.
- Piechnik L., *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 4: *Odrodzenie Akademii Wileńskiej 1730–1773*, Rzym 1990.

- Pisarze polskiego Oświecenia* pod red. T. Kostkiewiczowej, Z. Golińskiego, t. 1–2, Warszawa 1992–1994.
- Puchowski K., *Dzieje Litwy w kształceniu elit politycznych w szkołach jezuickich Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Rekonesans*, „Senoji Lietuvos Literatūra” 2009, t. 27, s. 289–307.
- Regestr książek wysprzedanych z drukarni i ekspensy tejże drukarni z lat 1775–1782*, rkps Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. F2-DC64.
- Siemieniec-Gołaś E., *Józef Mikosza i jego „Obserwacje polityczne Państwa Tureckiego” [w:] Wschód muzułmański w ujęciu interdyscyplinarnym. Ludzie – teksty – historia* pod red. G. Czerwińskiego, A. Konopackiego, Białystok 2017, s. 51–61.
- Słownik literatury polskiego Oświecenia* pod red. T. Kostkiewiczowej, Wrocław 1996.
- Sobczak A., *Nauczanie historii w Polsce w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1973, t. 16, s. 141–194.
- Staniszewski Z., Szczepaniec J., *Ogłoszenia prasowe jako źródło wiedzy o książce w Polsce wieku XVIII*, „Ze Skarbca Kultury. Biuletyn informacyjny Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Biblioteki Polskiej Akademii Nauk” 1960, z. 1, s. 165–186.
- Stasiewicz-Jasiukowa I., *Recepcja poglądów Christiana Wolffa w środowiskach katolickich polskiego oświecenia*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 1998, z. 2, s. 53–69.
- Stępień R., *Udział pijarów w pracach Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych [w:] Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny* pod red. K. Dormusa, Kraków 2014, s. 157–171.
- „Suplement do Gazet Wileńskich”: 1761, 1762, 1770, 1771, 1777, 1782, 1785, 1786, 1787, 1788, 1790.
- „Wiadomości Literackie” 1762.
- Wolański F., *Podręczniki i kompendia geograficzne w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i ich autorzy w procesie modernizacji [w:] Społeczne i kulturowe uwarunkowania edukacji Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Materiały z badań, część pierwsza* pod red. K. Puchowskiego, wstęp i oprac. J. Orzeł, Warszawa 2017, s. 43–53.

Streszczenie

Regina Jakubėnas, Reklama podręczników szkolnych i akademickich na łamach prasy litewskiej II połowy XVIII w.

Artykuł wskazuje na istotny wkład wileńskiej prasy w promocję produkcji wydawniczej w II połowie XVIII stulecia. Autorka przedstawia wpływ periodyków na społeczny odbiór piśmiennictwa na podstawie analizy obwieszczeń księgarskich pomieszczonych na łamach tytułu najdłużej utrzymującego się na litewskim rynku, tj. wychodzących spod prasy drukarni akademickiej „Gazet Wileńskich” oraz dołączanych do nich „Suplementów”. Poczyniony przegląd materiału źródłowego wskazuje na

obecność anonsów pochodzących od wielu oficyn, również tych spoza granic Wielkiego Księstwa Litewskiego. Różnorodnie prezentuje się również rejestr reklamowanych w ten sposób pozycji, obejmujący zarówno liczne podręczniki mieszczące wiedzę z zakresu rozmaitych dziedzin nauki, jak i dzieła ważnych przedstawicieli europejskiej myśli oświeceniowej. Lista nadmienionych w ogłoszeniach prasowych publikacji niejednokrotnie uzupełnia znane zestawienia bibliograficzne, takie jak *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”* czy *Bibliografia polska* K. Estreichera.

Summary

Regina Jakubėnas, Advertising of school and academic textbooks in the press Lithuanian in the second half of the 18th century

The article points to meaningful contribution of Vilnian press to promotion of publishing production in the second half of 18-th century. Author shows the influence of periodicals on social reception based on analysis of the bookselling announcements located in the longest-running title on the Lithuanian market, i.e. „Gazety Wileńskie” („Vilnian Newspapers”) with attached „Suplementy” („Supplements”), issued by academic press. Review of the source material shows the presence of the announcements from many publishing houses, among them also from abroad. The diversity can be observed in the register of titles advertised this way, involving both numerous handbooks including knowledge across various disciplines and the works of eminent representatives of European Enlightenment thought. The list of publications mentioned in press announcements repeatedly supplements the well known bibliographic summaries as *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”* or *Bibliografia polska* by K. Estreicher.